

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СМИНТИНА ОЛЕНА ВАЛЕНТИНІВНА

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ІХ - VI ТИС. ДО Н.Е.
(ЕКОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

07.00.01 - "Історія України"

07.00.04 - "Археологія"

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса 1997

АВ 38.430

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі археології та етнології України Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Станко Володимир Никифорович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гладких Михайло Іванович

кандидат історичних наук, доцент
Літвінова Тетяна Федорівна

Провідна організація - Харківський державний університет

Захист відбудеться "8" жовтня 1997 р. о 13 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради по захисту докторських дисертацій Д.03.01.15. при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72, ауд. 307

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Дніпропетровського державного університету

Автореферат розісланий "5" вересня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доцент

Тутік Л.С.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751096 (S)

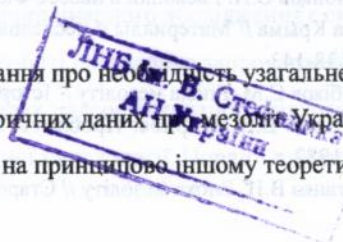
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Стародавня історія населення терену сучасної України є однією з найменш досліджених сторінок історії нашої країни. Таке положення склалося в результаті взаємодії цілої низки чинників, серед яких головне місце посідає фрагментарність джерельної бази. Останнє, в свою чергу, обумовлено відсутністю писемних свідчень, нерівномірністю археологічного вивчення території України та незадовільним станом збереження більшості пам'яток цієї доби. В результаті сумлінної праці плеяди провідних фахівців в галузі кам'яного віку стали відомі близько тисячі археологічних пам'яток мезолітичної доби. Однак переважна більшість з них презентована підйомним матеріалом та не має чіткої стратиграфічної, хронологічної та культурної атрибуції. Це суттєво ускладнює створення узагальнюючої картини розвитку мезолітичного суспільства в рамках історичного дослідження.

В зв'язку з цим в останні десятиріччя були запроваджені нові методики дослідження, які значно розширили пізнавальні можливості відтворення історичного процесу. Насамперед в роботі йдеться про екологічний підхід. Сучасні досягнення природничих наук дозволили реконструювати не тільки природне середовище того часу, а й процес взаємодії природи та суспільства. Це і складає ґрунтовні теоретичні та конкретно-історичні підвалини для розробки та інтерпретації окремих етапів історичного розвитку.

Відтак актуальність теми визначається необхідністю створення узагальнюючої картини розвитку культури мезолітичного населення терену сучасної України на принципово новому теоретико-методологічному та джерельному рівні як об'єктивного підґрунтя для реконструкції стародавньої історії нашої країни.

Стан наукової розробки теми. Питання про необхідність узагальнення, систематизації та обміркування усіх емпіричних даних про мезоліт України з позицій палеоекологічного підходу, тобто на принципово іншому теоретично-

му рівні, вперше було висунуто на порядок денний С.М. Бібіковим на прикладі спочатку гірськокримських пам'яток¹, а згодом і щодо всього терену сучасної України². На цих підвалинах ним було розроблено концепцію палеоекологічної та господарської кризи як закономірного результату активної виробничої діяльності населення у природному середовищі, що змінюється, а також простежені етапи її розвитку на протязі IX - VI тис. до н.е. Цей підхід з урахуванням особливостей природного середовища було розвинено В.Н.Станко по відношенню до мезолітичних поселень степового Причорномор'я³, а пізніше на цих засадах ним було вироблено нове розуміння історичних процесів на терені всієї України часів мезоліту⁴. Паралельно відбувалося накопичення даних для відтворення фауни, флори, гідромережі, геології сучасної України наприкінці пізньольодовиків'я - в ранньому голоцені, а також здійснювалися заходи по їх певній систематизації та синтезу.

В цілому ж з'ясування механізмів взаємодії природи та суспільства в далекому минулому в переважній більшості випадків залишалось поза увагою фахівців.

Об'єктом дослідження є мезолітичне суспільство, яке існувало на терені сучасної України наприкінці пізньольодовиків'я - в ранньому голоцені.

Предметом дослідження є культура населення, яка вивчається на підставі даних низки гуманітарних та природничих наук, що дає можливість розкрити особливості її розвитку у певній залежності від оточуючого середовища.

Основною метою дослідження є з'ясування провідних чинників і закономірностей історичного процесу на терені України протягом мезоліту та ви-

¹ Бибигов С.Н. Раскопки в навесе Фатъма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1966. - Вып. 126. - С. 138-143

² Бібіков С.М. Епоха мезоліту // Історія Української РСР. - К., 1977. - Т.1. - С. 41-50

³ Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. - К., 1982

⁴ Станко В.Н. Епоха мезоліту // Стародавня історія України. У друку

роблення на цій підставі системної моделі первісного суспільства з урахуванням його динаміки в часі та просторі.

Для цього були вирішені такі *основні завдання дослідження*:

- * узагальнення фактичних даних про палеогеографічне середовище терену України, матеріальну культуру, господарство, соціальну структуру та етнічний склад її населення кінця пізньольдовиків'я - раннього голоцену;
- * відтворення динаміки природно-кліматичних умов цього часу;
- * системне відновлення матеріальної культури мезолітичної доби;
- * створення типології археологічних пам'яток та реконструкція на цій підставі змін способу життя мезолітичного населення України;
- * оцінка існуючих точок зору та спроба нового підходу до відтворення провідних чинників, ходу та особливостей етнічних процесів часів мезоліту;
- * аналіз господарства та соціального устрою як елементів системи культурно-історичної адаптації мезолітичного населення України.

Хронологічні рамки з урахуванням нерівномірності культурного розвитку мешканців окремих природно-ланшафтних смуг охоплюють період з IX по VI тис. до н.е. - від формування найраніших мезолітичних культур в Гірському Криму до переходу до неоліту більшої частини населення Українського Полісся.

Джерельну базу роботи складають матеріали розкопок та розвідок археологічних пам'яток усіх типів; дані суміжних наук (геології, палеогеографії, палеонтології, палеоботаніки, палінології, палеодемографії, палеосоціології, палеоекономіки, історії, етнографії, культурології тощо); вітчизняна та іноземна література по темі дисертації.

Методологічною основою інтердисциплінарного дослідження є системний підхід до опрацювання матеріалу. В роботі послідовно запроваджено вивчення далекого минулого України на засадах палеоекологічного підходу, а також використано елементи культурологічної методології. Поряд з цим реалізо-

вано принцип історизму, що означає вивчення історичних явищ та взаємозв'язків між ними у динаміці.

Методика дослідження. Застосовані загальні та спеціальнонаукові методи: аналіз та синтез, системно-функціональний, описовий, порівняльно-історичний тощо.

Наукову новизну роботи визначає обґрунтування доцільності застосування та власне використання для досягнення сформульованої мети палеоекологічного підходу, який дає можливість розглядати мезолітичну культуру як складну адаптивну систему, що реагувала на певні зміни оточуючого середовища як природного, так і соціального:

- * вперше здійснено системний аналіз зональної структури палеогеографічного середовища терену сучасної України та з'ясовані основні етапи та напрямки його еволюції в кінці пізньольодовиків'я - в ранньому голоцені;

- * створено типологію археологічних пам'яток мезолітичного часу та встановлено провідні чинники її змін в IX - VI тис. до.н.е.;

- * створено типологію жител часів мезоліту та з'ясовано їх значення як компоненту способу життя;

- * вперше зроблено системний аналіз окремих елементів матеріальної культури (знарядь праці, жител, вогнищ, пекарських та господарських ям, начиння тощо), встановлено їх роль як складових аспектів системи культурно-історичної адаптації та визначено головні засади їх устрою;

- * вперше етнічні процеси розглянуті з боку палеоекологічного підходу, в результаті чого виділено 3 їх періоди в залежності від змін навколишнього середовища;

- * соціальні відносини пов'язано з адаптивними властивостями культури як засобу інституціоналізації людської діяльності, що суттєво поліпшує перспективи її реконструкції за археологічними даними.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Культура населення України часів мезоліту являє собою складну адаптивну систему, напрямком розвитку якої у багатьох аспектах визначався особливостями еволюції природного середовища.

2. Виробнича діяльність кожної окремої групи населення була спрямована на забезпечення свого виживання, максимально використовуючи для цього усі наявні ресурси навколишнього середовища з мінімальними витратами енергії. Це досягалося шляхом створення адаптивної моделі поведінки, яка охоплювала усі галузі життєдіяльності людей: матеріальну культуру, побут, спосіб життя, господарство, соціальну та суспільну галузі, духовну культуру. Специфічне поєднання цих компонентів на певній території протягом визначеного проміжку часу становить засіб культурно-історичної адаптації окремої спільності.

3. Всередині кожної природно-ландшафтної смуги існувала специфічна система життєдіяльності, що ґрунтувалася на особливостях фауни, флори, гідромережі, краєвиду та клімату регіону.

4. Починаючи з фінального палеоліту в Гірському Криму, з середини мезоліту в лісостепу, а в пізньому мезоліті і в інших природно-ландшафтних смугах простежується паралельне мирне співіснування груп з господарськими системами різного типу, які ґрунтуються на відмінних засадах пристосування до схожого в цілому оточуючого середовища. Отже, адаптація в деяких випадках постає як явище вузьколокальне, що обумовлювалось специфікою конкретної території мешкання.

5. Житла, функціональні групи знарядь праці, а також вогнища, пекарські та господарські ями, скарби та начиння виступають як засоби адаптації. Вибір форми об'єкту та встановлення його загальної доцільності здійснюється за принципом відповідності структурного елементу культурного шару до типу поселення. Останній, в свою чергу, відбиває специфіку способу життя, господарської діяльності, суспільної структури, а також окремі локальні культурні традиції певної групи населення.

6. В рамках палеоекологічного підходу етногенетичний процес можна розглядати як складову частину системи культурно-історичної адаптації мезолітичного населення України.

7. Осередком, в якому виробляється та через який реалізується форма пристосування до умов існування, є громада.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження. В результаті всебічного аналізу культури мезолітичного населення терену сучасної України доведено правомірність та доцільність використання екологічного підходу для відтворення далекого минулого нашої країни. Внаслідок послідовного застосування цієї методології нового звучання набуває не лише культура життєзабезпечення, а й етнічні та соціальні процеси стародавніх часів.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для створення конкретно-історичних та узагальнюючих праць зі стародавньої історії України та первісної археології, а також у викладанні загальних та спеціальних курсів в цих галузях, у підготовці навчальних посібників та розробці експозиційних планів краєзнавчих музеїв і спеціалізованих виставок.

Апробація результатів дослідження відбувається протягом 1992-1997 рр. на Всеукраїнських та Міжнародних наукових конференціях в Києві, Харкові, Одесі, Донецьку, Миколаєві, Херсоні та Санкт-Петербурзі. Результати досліджень були опубліковані у вигляді наукових статей та тез. Всього по темі дисертації вийшло друком 17 робіт.

СТРУКТУРА ТА КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури з 725 найменувань, списку скорочень та восьми додатків (38 малюнків та мап, 36 зведених узагальнюючих таблиць, 53 таблиць крем'яного інвентаря).

У *вступі* розглядається актуальність теми дослідження, його мета та завдання, предмет та об'єкт, джерельна база, методологічна основа та структура, оцінюється наукова новизна роботи, визначається її теоретичне і практичне значення та фіксується апробація результатів праці.

Перший розділ - "Палеогеографічна ситуація на терені сучасної України доби мезоліту" - містить аналіз умов існування мезолітичного населення. Встановлено, що перехід до мезоліту співвідноситься з заключними фазами пізньольодовиків'я - початком голоцену. В цей час в умовах загального потепління та пом'якшення континентальності клімату Європи відбуваються суттєві зміни рослинного та тваринного комплексів, ґрунту, а також продовжується процес складання сучасного рельєфу. За часів мезоліту на терені України вирізняються 4 природно-ландшафтні смуги зі специфічними наборами палеогеографічних компонентів:

1. Лісова смуга (Карпатський регіон, Волинь та Полісся).
2. Лісостепова смуга (Поділля, Слобожанщина, середня течія Дніпра та Дністра) з двома провінціями: А. Правобережний лісостеп; Б. Лівобережний лісостеп.
3. Степова смуга (Причорноморсько-надазовські степи, Дніпровське Надпоріжжя, степовий Крим).
4. Гірський Крим.

За результатами аналізу окремих палеогеографічних компонентів на протязі заключних фаз пізньольодовиків'я - в ранньому голоцені вирізняються 3 палеокліматичних етапи:

1. Аллерьод, час панування досить теплого та вологого клімату.
2. Дріас III - пребореал, час відносно суворого, холоднуватого та посушливого різкоконтинентального клімату.
3. Бореал, час зростання обводнення терену України, зволоження та потепління клімату.

В *другому розділі* - "Матеріальна культура та побут мезолітичного насе-

лення України” - розглядаються окремі елементи матеріальної культури і їх системи. З'ясовується роль та функція цієї підсистеми культури у взаємодії природи та суспільства.

Встановлено, що динаміка природно-ландшафтної обстановки в пізньольодовиків'ї - в ранньому голоцені за принципом зворотного зв'язку з необхідністю викликала зміни інших компонентів екосоціальних систем. У широкому розумінні така здатність системи приводити себе до відповідності середовищу визначається в науці як адаптивність. Безпосередньо процес пристосування до умов існування, що змінюються, реалізовувався шляхом цілеспрямованого соціально-організованого освоєння середовища. Історично засіб адаптації відтворюється на підставі всебічного вивчення матеріалів археологічних пам'яток та принципів їх розташування. Останні, що фіксують систему розселення, пов'язані з характером господарської діяльності (в першу чергу, полювання) та з демографічною місткістю ландшафту.

За часів мезоліту на терені України вирізняються 5 типів археологічних пам'яток:

1. Базові табори.

2. Сезонні стоянки трьох варіантів:

а) з розвинутими комплексами, де простежуються залишки жител, вогнищ та інших господарських об'єктів;

б) менш стабільні, де вирізняється лише якийсь один різновид споруд;

в) так звані “рухливі” комплекси без конструктивних залишків.

3. Короточасні місцезнаходження.

4. Пункти обробки кременю.

5. Поховання та могильники.

Визначено етапи еволюції типів поселень, які добре узгоджуються із встановленими фазами розвитку природно-ландшафтного середовища. Існування кожного окремого типу пам'яток передбачає наявність виробленої у поколіннях системи саморегуляції первісного колективу. В результаті типологія архео-

логічних пам'яток дає найповнішу інформацію про спосіб життя окремого колективу. Серед чинників, що створюють суттєвий вплив на вибір системи життєдіяльності, важливе місце посідають специфіка еконіші та особливості культури окремих груп населення. В такому контексті поселення може одночасно виступати і як засіб пристосування до конкретних умов існування, і як провідне джерело для відтворення системи культурно-історичної адаптації певної мезолітичної спільності.

Розглядаються окремі залишки матеріальної культури на мезолітичних пам'ятках сучасного терену України: житлові споруди, вогнища та пекарські ями, скарби, посуд, транспортні засоби. Virізніються 3 типи житлових споруд цього часу: 1. Заглиблені. 2. Наземні: а) куренеподібні; б) житла та заслони від вітру з кам'яними підвалинами. 3. Печерні. Більшість згаданих структурних елементів культурного шару виявляє значне розмаїття типів та конкретних форм свого прояву. Система їх внутрішніх зв'язків та засади співіснування потребують подальших інтердисциплінарних досліджень. У багатьох випадках їх наявність чи спосіб устрою не набувають чітких зональних рис: в межах однієї природно-ландшафтної смуги зустрічаються об'єкти різних типів та, навпаки, близькі за устроєм конструкції розкриті в різних палеогеографічних смугах. За матеріалами більшості поселень можна стверджувати, що однією з засад, які в процесі вибору форми об'єкту та встановленні його загальної доцільності реалізуються відносно регулярно, була відповідність структурного елементу культурного шару до типу поселення. Останній, в свою чергу, відбиває специфіку способу життя, господарської діяльності, суспільної структури, та, можливо, окремі локальні культурні традиції певної групи населення. Зміни цього взаємопов'язаного комплексу в цілому відповідають основним етапам розвитку природно-ландшафтної ситуації і, отже, можуть розглядатися як цілісна система культурно-історичної адаптації. Система ця за характером чітко локальна; пристосування відбувається в рамках окремої спільності до конкретних умов існування на протязі обмеженого проміжку часу.

Форма об'єкту могла визначатися як особливостями середовища, так і соціокультурними чинниками, серед яких не останню роль відігравали, не виключено, і етнічні традиції.

Особливе місце серед залишків матеріальної культури посідають знаряддя праці, що поділяються на 3 категорії: 1. Вироби з каменю: а) крем'яний інвентар; б) вироби з інших порід каменю. 2. Вироби з кістки та рогу. 3. Вироби з деревини. Проаналізовано джерела сировини та можливості співвідношення окремих типів та функціональних груп знарядь з певним типом похідного матеріалу. Окреслені головні засади розвитку технології обробки кременю в напрямку зведення до мінімуму вторинної обробки та максимальної утилізації форми заготовки.

Розглядання форм і типів знарядь праці дає інформацію про культурну належність мешканців окремого поселення. Наявність функціональних груп виробів та визначення джерел сировини для їх виготовлення відбиває певною мірою особливості пристосування окремої групи населення до конкретних умов існування і пов'язана з її господарською та екологічною специфікою.

Третій розділ - "Культурно-історичний процес" - містить аналіз сучасного стану теорії етносу, його головних ознак та чинників формування. Розглядаються також концепції археологічної культури та можливості співвіднесення з нею етнічної спільності. В результаті встановлено, що вирішення цих питань у багатьох аспектах визначається етноекоекологічним напрямом.

В цьому контексті формування етносу первісності розглядається як один з механізмів складної системи культурно-історичної адаптації суспільства до певної природно-ландшафтною ніши. Різка зміна напрямку природно-кліматичних процесів наприкінці плейстоцену - на початку голоцену приводила або до трансформації культури етнічних спільностей попереднього часу, або до широких міграцій населення. Це відбулося в культурі життєзабезпечення (поселення, житла, одяг, їжа), а також типах археологічних пам'яток та знарядь праці, способі життя і господарстві кожної окремої групи населення. В процесі жит-

тедіяльності в новому середовищі складаються відповідні до матеріальної культури світогляд, соціальні відносини, ідеологія. Ці компоненти, взаємодіючи, створюють певні культурні системи, які відповідають етнічним спільностям зі своєю культурною традицією. Локальні особливості останньої через технологію обробки кременю фіксуються в археологічних культурах, які і постають основними одиницями етноісторичного процесу мезолітичної доби.

Отже, культурно-історичний процес можна зобразити як формування, розвиток, зміни та розпад окремих археологічних культур. В результаті вивчення цих культурних явищ за матеріалами мезолітичних пам'яток України вирізняються три етапи етноісторичного процесу, які в цілому співвідносяться з фазами змін палеогеографічного середовища.

1. Фінальний палеоліт (аллерьод - початок дріасу III) пов'язаний із складанням найраніших протомезолітичних спільностей на терені сучасної України. Цей процес співвідноситься з Гірським Кримом та степовим Причорномор'ям, де суттєві зрушення зональної структури рослинності та зміна фауністичного комплексу потребують перебудови культури. В умовах екологічної кризи в деяких випадках це приводило до економічних перетворень та викликало трансформацію локальних культурних традицій місцевого населення цих регіонів (шанкобінська культура), а в інших - різко підсилювало міграційні процеси (анетівська та лінгбійська культури).

Перебудова етнічної структури за часів аллерьоду відбувається також і в лісовій смузі. Проте, на відміну від південних регіонів, вона не передбачає "мезолітизації" культури населення та відбувається цілком в межах фінально-палеолітичних культурних традицій в залежності від кліматичних рубежів фінгляціалу.

2. Ранній мезоліт (друга половина дріасу III - пребореал). А. Друга половина дріасу III є зламним моментом, коли намічається перехід до мезоліту на більшій частині терену сучасної України. Фінальнопалеолітичні традиції зберігаються лише в північних її регіонах. В цей час напрямок етноісторичного про-

цесу визначається явищами дивергенції культур та ускладнення їх взаємодії. В середовищі носіїв ранньомезолітичних традицій переважають еволюційні процеси (шанкобінська та анетівська культури). Серед шляхів формування нових культурних явищ центральне місце посідають трансформації та міграції (зимівниківська та білоліська культури). До нових засобів культуротворення цього часу належать також еволюції (нобельська та молодовська культури), дифузії чи опосередковане запозичення (Сюрень 2) та сегментація в рамках однієї культурно-історичної області (царинський, рогалицький та леонтіївський локальні варіанти царинсько-рогалицької культурної спільності).

Б. Заключний етап “мезолітизації” терену сучасної України охоплює пребореальний період голоцену, коли нерівномірність етнічного розвитку окремих регіонів та природно-ландшафтних смуг виявляється ще яскравіше. Якщо в Гірському Криму головним результатом культурної трансформації середини пребореалу було формування пізньомезолітичних спільностей, то в Поліссі в цей час відбувається становлення власне мезоліту.

3. Пізній мезоліт (бореал). В цей час “чисті” комплекси без інокультурних домішок зустрічаються рідко. Ареали поширення культур часто зливаються, утворюючи численні контактні смуги. У багатьох випадках (гребениківська та анетівська, кудлаївська та рудоострівська, Кам’яниця-Баранне та Вороців-Старуня культури) носії різних культурних традицій мешкають посмужно або в безпосередній близькості.

В цей час помітно ускладнюється культурна систематика. Ціла низка культур цього часу поділяється на різноманітні “варіанти”, “лінії розвитку індустрій”, “групи пам’яток” тощо, які суттєво розрізняються за територіальним охопленням та етнічним змістом. Отже, тут слід розрізняти два аспекти: внутрішню дивергенцію та диверсифікацію або хронологічні етапи в рамках цілісної культурної традиції (гірськокримська, молодовська, кудлаївська, Вороців-Старуня, Кам’яниця-Баранне культури), з одного боку, та консолідацію близькоспорідненого населення до об’єднань більш високого рангу (кукрекська, пісочноровсь-

ка, яніславицька культурно-історичні спільності), з іншого. Ці процеси можуть відбивати певні зміни соціальної структури суспільства, а також ускладнення та суттєву диференціацію господарської діяльності окремих груп мезолітичного населення.

Трансформація як один з провідних культуротворних механізмів попередніх часів в бореалі відходить на другий план. Її місце посідають синтез, дивергенція та різноманітні види взаємодії культур.

У більшості регіонів (Гірський Крим, степове Причорномор'я, середня течія Дністра) в бореалі розвиток мезолітичних культур завершується. Проте для деяких культур лісової смуги (пісочнорівська, рудоострівська, Незвисько-Оселівка) вирізняється бореальний етап їх розвитку поряд з наступним, пізньомезолітичним, який співпадає з атлантичним періодом голоцену. В цей час нових рис чи культурних елементів в етноісторичному процесі не з'являється. Термін існування окремих культур залежав головним чином від внутрішнього потенціалу кожної окремої традиції.

Отже, мезолітична доба на терені сучасної України охоплює значний проміжок часу, починаючи з аллерюду та закінчуючи серединою атлантичного періоду голоцену. Проте щодо окремих регіонів ці хронологічні рамки потребують уточнення. Найраніші етнічні спільності формуються в Гірському Криму та в степах (заклучні фази пізньольодовиків'я). Населення цих природно-ландшафтних смуг відносно рано (наприкінці бореалу) завершує мезолітичну стадію розвитку, переходячи до відтворюючих форм господарства та трансформуючи на цій підставі усі галузі культури. Значно пізніше (друга половина - кінець пребореалу) формуються мезолітичні культури в Українському Поліссі, де вони затримуються аж до кліматичного оптимуму голоцену.

За результатами картографування археологічних культур встановлено, що за часів раннього мезоліту етнічні спільності, що формуються, були пов'язані з певним типом краєвиду відносно міцно, проявляючи при цьому значну рухливість в межах своєї еконіші. Пізніше така залежність простежується набага-

то рідше. З одного боку, це пов'язано з перебудовою та ускладненням внутрішньої структури культури в цілому, а також з процесами дивергенції, диверсифікації та консолідації близькоспоріднених культурних традицій. З іншого, не виключено, що у підґрунті цих змін культур знаходяться зрушення у формах пристосування до змін середовища, формування та вибір нових засобів життя-забезпечення.

Розвиток народонаселення відбувався на засадах автохтонного етногенетичного процесу. Для періодів формування мезолітичних спільностей серед механізмів культуротворення центральне місце посідала культурна трансформація, яка за часів бореалу поступилася еволюції та різноманітним видам взаємодії культур (асиміляції, дифузії, запозиченню тощо). На протязі всього мезоліту міграція зберігає своє значення як спосіб адаптації та чинник утворення нових культур.

В окремих регіонах (Гірський Крим, степове Побужжя, Середнє Подністров'я) простежується безперервний розвиток культурних традицій від палеоліту до неоліту (гірськокримська, анетівська та молодовська культури).

Аналіз етноісторичного процесу мезолітичної доби на терені України свідчить про його складність та динамічність. Проте його основні етапи та їх зміст в загальних рисах узгоджуються зі змінами матеріальної культури та побуту, господарства та соціального устрою населення в кінці пізньольдовиків'я - в ранньому голоцені. Це дає підстави підтвердити правомірність використання палеоекологічного підходу для реконструкції етнокультурного розвитку мезолітичного населення.

В *четвертому розділі* - "Господарство та соціальний устрій" - проаналізовані існуючі підходи до відтворення господарських систем первісного населення: реконструкція виробничої діяльності мешканців окремого поселення, концепція господарсько-культурних типів, метод палеоекономічного моделювання, теорія середнього рівня, теорія оптимального фуражування тощо. В результаті найперспективнішим уявляється використання методу палеоекономіч-

ного моделювання, яке враховує як археологічно зафіксовані аспекти життєдіяльності окремої групи населення (в першу чергу, систему здобування засобів існування), так і особливості клімату, рельєфу, фауни та флори певної території на протязі конкретного проміжку часу.

Суттєві зміни у господарській діяльності мезолітичного населення території сучасної України пов'язані в першу чергу з перебудовою полювання як головного джерела життєзабезпечення. В цей час відбувається перехід від колективного полювання на стадних тварин до індивідуального або групового промислу невеликої дичини, що відкрило можливість повнішого освоєння кормової території. Еволюція полювання ґрунтувалася, з одного боку, на змінах палеогеографічного середовища, які викликали зникнення або міграції промислових видів. З іншого, в деяких регіонах вирішальну роль відіграла виробнича діяльність населення, що приводила до зниження здатності середовища до самовідтворення. Результатом взаємодії антропогенних та палеогеографічних чинників стала криза мисливського господарства.

Найпростішою реакцією на таке становище було збільшення рухливості населення, намагання забезпечити успіх полювання екстенсивним шляхом. Відтак розрізняються регіони, де середня густина біомаси на одиницю площі була відносно значною (лісостепова та лісова смуги), та регіони, бідні на харчові ресурси (гірські райони та сухі степи). В регіонах першої групи збільшення рухливості за часів раннього голоцену виявилось достатнім для подальшого розвитку населення. В умовах найвищої густоти біомаси наземних хребетних (хвойно-широколісті ліси) існувала можливість реалізації ще однієї стратегії адаптації, яка полягала у суттєвому розширенні кількості промислових видів та переході до зберігання харчових продуктів. Це певною мірою дозволяло додержуватися звичного сталого способу життя. В регіонах, де кількість ресурсів була обмежена і де криза мисливського господарства проявляється ще на рубежі плейстоцену та голоцену (стєпова смуга та Гірський Крим), збільшення рухливості населення дало лише короточасний результат. В цьому випадку

криза традиційної господарської системи приводить до формування принципово нового способу життєзабезпечення - переходу до відтворюючого господарства, що за часів мезоліту відбилося у збереженні живого м'ясного запасу.

Структура господарства, його напрямок та питома вага окремих галузей у багатьох аспектах визначалися особливостями середовища. Отже, вони набувають зонального значення та в загальних рисах відповідають основним етапам еволюції палеоландшафту окремих природно-кліматичних смуг.

В цілому господарська діяльність населення може розглядатись як одна з найважливіших складових способу господарсько-культурної адаптації, яка охоплювала усі галузі життя мезолітичних колективів. Цей процес був спрямований на забезпечення виживання кожної окремої групи, максимально використовуючи для цього усі ресурси навколишнього середовища з мінімальними витратами енергії.

Відтворення соціального устрою ґрунтується переважно на даних археології: на результатах аналізу жител та поселень, а також поховань та могильників. Розглядаються питання власності, розподілу праці, обміну. Вирізняються три групи відносин, які у своїй сукупності формують підґрунтя суспільного ладу цього часу: громадські, соціально-кrevні та статевовікові.

Провідним осередком, де презентовані усі три види з'язків, є громада. Її еволюція як суб'єкта власності та як головної господарської одиниці мезолітичної доби визначалася загальним напрямком розвитку економіки цього часу. Розміри громад, тривалість їх існування та, можливо, ступінь інтегрованості до крупніших соціальних об'єднань залежали від засобу, інтенсивності та успішності виробничої діяльності.

За часів мезоліту, скоріш за все, відбувається суттєва перебудова родових та родинних відносин. Несталість та незавершеність цього процесу відбилася в матеріалах дніпровських могильників. Можна припустити, що він йшов у напрямку зміцнення економічного значення парної родини, вирізнення її в деяких випадках як самостійного господарського осередка. Це, можливо,

відбиває загальну парцеляризацію господарської діяльності. Неминуче в такому випадку зростання рухливості населення сприяє встановленню більш частих та тісних контактів різноетнічного населення, пов'язаного з сусідніми кормовими територіями. Це, можливо, стало підґрунтям для формування племені як відносно аморфного соціального об'єднання, головною ознакою якого за часів мезоліту є територіальність.

Значення родових зв'язків в цей період визначити вкрай складно. З одного боку, роль роду як охоронця культурних традицій деякою мірою зменшується. Археологічно це фіксується у посмужному розселенні носіїв різних культур та їх близькому сусідстві, що неминуче приводить до взаємодії та взаємовпливу цих традицій. З іншого, за матеріалами поховань простежується подальший розвиток родових відносин, що відбивається у встановленні білінійного відрахунку спорідненості та патрілокальності.

В цілому соціальна галузь може розглядатися як одна з підсистем культури, де відбивається механізм адаптації певної групи населення до динамічних, іноді кризових, умов існування.

Головні висновки.

В результаті всебічного аналізу окремих галузей культури суспільства, яке існувало на терені України за часів мезоліту, воно постає складною багатофакторною системою. Її специфіка на кожному окремому етапі еволюції визначалася взаємодією цілої низки природних та соціальних чинників. За матеріалами археологічних пам'яток цього часу доведено, що культурний розвиток населення відбувався у певній залежності від умов існування.

На підставі детального вивчення етнічних процесів, господарства, типології археологічних пам'яток та окремих залишків матеріальної культури встановлено, що на протязі IX - VI тис. до н.е. мезолітичне суспільство терену сучасної України пройшло у своєму розвитку три етапи, які в загальних рисах добре узгоджуються з основними періодами змін палеогеографічного середовища кінця пізньольодовиків'я - раннього голоцену: а) аллерьод (11 800

- 11 000 років тому); б) дріас III - пребореал (11 000 - 9 300 років тому); в) бореал (9 300 - 8 000 років тому).

Таким чином, доведено доцільність та правомірність використання палеоекологічного підходу для вивчення стародавньої історії.

В результаті послідовного використання цієї методології мезолітичне суспільство постає як створювач складної системи культурно-історичної адаптації до умов існування.

Археологічно цей процес фіксується у матеріалах поселень, жител, вогнищ, а також у їжі, начинні та функціональних групах знарядь праці. Отже, археологічний контекст дає підстави відтворити безпосередньо лише господарсько-культурну складову адаптації, яка у багатьох аспектах визначається особливостями палеогеографічного середовища.

За результатами сучасних інтердисциплінарних досліджень можна твердити, що в ході повсякденної діяльності населення поступово створює відповідні до матеріальної галузі культури світогляд та духовну і соціальну сфери. Отже, наявні матеріали певною мірою дозволяють у загальних рисах відтворити цілісну систему культурно-історичної адаптації мезолітичного населення сучасного терену України.

В цілому ця робота може розглядатися як крок до розв'язання багатьох складних питань, які постають перед новою генерацією українських істориків та археологів під час висвітлення найдавніших періодів історії України.

Головні положення дисертації викладено у таких **публікаціях автора**:

1. Палеогеография Украины в эпоху мезолита // Древности. - Харьков: АО "Бизнес информ", 1995. - С. 19-25
2. Динамика типов археологических памятников на территории Украины // Записки історичного факультету ОДУ. - 1996. - Вип. 3. - С. 15-37
3. Хозяйственно-культурная адаптация населения степей Украины в мезолите // Археологический альманах № 5. - Донецк, 1996. - С. 219-221

4. Вопросы культурно-исторической адаптации (по материалам мезолита степной Украины) // Записки історичного факультету ОДУ. - 1997. - Вип. 4. - С. 10-16
5. Некоторые аспекты культурно-исторической адаптации мезолитического населения Украины // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. - Одесса: Гермес, 1997. - С. 113-121
6. О соотношении локальной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации в эпоху мезолита // Записки історичного факультету ОДУ. - 1997. - Вип. 5. - С. 10-17
7. К проблеме сложения раннемезолитических культур Северного Причерноморья // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді. - Ч.1. - Херсон, Б.И., 1997. - С. 7-10
8. Палеоэкологическая обстановка на территории Украины в эпоху мезолита // Матеріальна цивілізація Східної Європи. - К.: Вид-во КДУ, 1994. - С. 10-12
9. Материальная культура и образ жизни мезолитического населения Украины // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. - Одесса: Б.И., 1995. - С. 24-27
10. Етноісторичний розвиток населення України в епоху мезоліту // Матеріали IV МАКС і МВ. - К.: "Соборна Україна", 1996. - С. 98-99
11. Основные факторы и направления этногенетического процесса эпохи мезолита на территории Украины // Етнографічні дослідження населення України. - Одеса: Б.И., 1996. - С. 70-71
12. Некоторые спорные вопросы периодизации истории первобытного общества. Деп. В ИНИОН АН СССР. - Одесса, 1991. - 54 с.

АННОТАЦИЯ

Смынтына Е.В. История населения Украины в IX - VI тыс. до н.э. (экологический аспект): (рукопись)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальностям: 07.00.01 - История Украины и 07.00.04 - Археология. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1997.

В работе на основе данных ряда гуманитарных и естественных наук рассмотрены основные этапы, факторы и закономерности исторического процесса на территории современной Украины в эпоху мезолита. Предложено понимание мезолитической культуры как сложной адаптивной системы, направление развития которой во многом определялось особенностями окружающей среды.

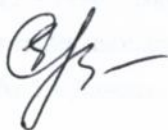
SUMMARY

Smyntyna E.V. History of Ukraine population in the IX - VI mil. B.C. (an ecological aspect). (Manuscript).

The dissertation is submitted for an academic degree of candidate of historical science in specialities 07.00.01 - History of Ukraine and 07.00.04 - Archaeology. Dnipropetrovsk State University. Dnipropetrovsk, 1997.

The main periods, factors and regularities of historical process on the contemporary territory of Ukraine at the Mesolithic are investigated here on the base of many humanitarian and natural sciences data. An interpretation of mesolithic culture as a complicate adaptive system, evolution of which in some aspects was determined by environment peculiarities, is proposed.

Ключові слова: стародавня історія України, мезоліт, адаптація, культура, палеоекологічний підхід.

Здано до складання 20.06.97. Підписано до друку 25.06.97.
Обсяг 1.0 друк. арк. Формат 60x84/16.
Наклад 120 прим. Папір офсетний. Зам. № 323.

Надруковано у друкарні НВФ "Астропринт"
м. Одеса, вул. Преображенська, 24, к.13.
Тел./факс: (0482) 26-98-82.

433430

38490

38531

AB 38430

AB 38.430